

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2022.96.10>

УДК 811.161.2'37

НЕОФРАЗЕОЛОГІЗМИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

ЦИГВІНЦЕВА

Юлія Олександрівна,

доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України;

вул. Грушевського, 4, Київ, 01001;

E-mail: julivoznuk@gmail.com;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-3840>

Yuliia

TSYHVINTSEVA,

Doctor of Philosophy, junior researcher of the Department of lexicology, lexicography and structural-mathematical linguistics of the Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine; 4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine;

E-mail: julivoznuk@gmail.com

У статті з'ясовано поняття неофразеологізм і проаналізовано нові фразеологічні одиниці за трьома ознаками: способом творення, структурою та морфологічною належністю стрижневого слова. Обґрунтовано та проілюстровано сучасними прикладами вживань новостворені та модифіковані неофразеологізми, виявлено найбільш поширені синтаксичні моделі досліджуваних одиниць. Визначено основні механізми неофразеологізації та роль нових фразеологічних одиниць у системі мови, їхні функції в мовленні українців.

Ключові слова: фразеологізм, неофразеологізм, прецедентний феномен, трансформована одиниця, модифікація, семантична деривація, синонім, мем.

Важливим чинником функціонування мови є її здатність до постійних змін, що виникає у відповідь на суспільні запити й виклики. 24 лютого 2022 року реалії війни, які до того не так масово перебували у фокусі уваги українського суспільства, увійшли в життя кожного українця. Це спричинило активне осмислення подій та творення нових слів і висловів – «свідків» війни (за І.Б. Левонтіною) [Левонтіна 1995]. У зв'язку з цим очевидним є поповнення фразеологічного складу мови новими одиницями.

Нові фразеологізми В.М. Мокієнко називає *неологічними фразеологізмами, фразеологічними інноваціями* і трактує їх

як «не зареєстровані тлумачними словниками сучасних літературних мов стійкі експресивні звороти, що або створені заново, або актуалізовані в нових соціальних умовах, або створені трансформацією відомих уже паремій, крилатих слів і фразем, а також словосполучення, запозичені з інших мов» [Мокиєнко 2002: 66]. Іменуватимемо такі одиниці неофразеологізмами.

Новітні концепції трактування фразеологізмів представлені в наукових студіях Н.Ф. Венжинович, О.П. Левченко, П.В. Мацьківа, О.О. Селіванової, М.В. Скаб. Динамічні процеси у фразеологічній системі слов'янських мов досліджували В.М. Мокієнко, А.М. Архангельська, Л.П. Дядечко, М.В. Жуйкова, І.С. Гнатюк, О.А. Стишов, Н.Г. Скиба, Л.М. Пашинська, О. Г. Важеніна, М.М. Вергалюк та ін.

Зважаючи на неоднорідність і широту підходів до розгляду неофразеологізмів, спиратимемося на кілька критеріїв, які запропонувала Л.М. Пашинська [Пашинська 2011: 8] для виокремлення нових фразеологічних одиниць: функціональний (неофразеологізм позначає нове явище дійсності), лексикографічний (неофразеологізм не зафіксований у загальномовних нормативних словниках), хронологічний (неофразеологізм з'явився нещодавно), експресивно-стилістичний (неофразеологізм позначений новизною). Увесь загал неофразеологізмів, дібраних із текстів електронних медіа та публікацій користувачів українського фейсбуку, розподіляємо за трьома ознаками: способом творення, структурою та морфологічною належністю стрижневого слова.

За способом творення серед досліджуваних неофразеологізмів виокремлюємо новостворені та оновлені (трансформовані, модифіковані) одиниці.

Новостворені неофразеологізми постають на основі переосмислення звичайних словосполучень чи речень за допомогою різних типів семантичної деривації, здебільшого метафоризації. У процесі розвитку семантики фразеологічної одиниці з'являється її нове переносне значення, виникає нова стійка асоціація, що мотивує набуття відтворюваної образності. Цей процес ілюструють такі влучні, часто дотепні, вислови про нові явища й події в контексті російсько-української війни:

- *відправити услід за російським кораблем* – прогнати загарбників з України, протистояти, давати рішучу відсіч.

Напр.: *На мітингу люди говорили, що будь-яку допомогу від рашистів відправлять услід за російським кораблем* (Країна, 07.04.2022). Неофразеологізм виник на основі вислову морського піхотинця з острова Зміїний, що одразу став прецедентним феноменом;

- **закрити небо над Україною** – надати Україні засоби протиповітряної оборони, заборонити переліт будь-якого повітряного об'єкта над територією держави, зокрема й ракет. Напр.: *Україна просить МАГАТЕ допомогти закрити небо!* (День, 04.03.2022); *Країни Балтії одногосно закликали закрити небо над Україною* (ФБ, 18.03.2022); *«Єдине, що може нас врятувати, – це надходження техніки та озброєння, яке спроможне розбити плани росіян та закрити нам небо»*, – додає Ягун (Країна, 02.07.2022). Джерелом неофразеологізму є міжнародна військова діяльність, адже «закрите небо» – це складна система комплексної протиповітряної оборони НАТО;
- **кухонні війська України** – заклади громадського харчування чи волонтери, які годують українську армію, територіальну оборону, медиків, біженців. Напр.: *Кухонні війська мінського масиву сьогодні готували «про запас» для бійців територіальної оборони* (ФБ, 07.03.2022);
- **продати квиток на концерт Кобзона** – знищити ворога. Напр.: *Бо, за свідченням полоненого, перед цим, тільки від одного вдалого залпу РСЗО БМ21 («Град»), було продано біля [близько – Ю. Ц.] 30 квитків на концерт Кобзона* (Країна, 27.03.2022);
- **ядерний шантаж** – постійне залякування України та світу ядерною зброєю. Напр.: *Трамп дав пораду Байдену щодо ядерного шантажу Кремля* (ДТ, 26.04.2022); *Тут все у кращих [в найкращих – О. О.] традиціях брехливої росії: фабрикування свідчень військових злочинів, ядерний 'шантаж, псевдоперемоги та істерична критика санкцій* (ФБ, 27.03.2022) тощо.

Зміни фразеологізмів можуть стосуватися їхньої семантики чи форми. Оновлення фразеологізму – це наслідок семантичної трансформації, що полягає у зміні оцінної конотації (напр., високої на низьку), частковій або повній зміні значення. Це також оновлення формальної структури фразеологізму: поширення загальноновживаного вислову, скорочення компонентного складу, заміна одного компонента іншим, різні морфологічні та синтаксичні перетворення. Прикладом вдалого оновлен-

ня фразеологізму є трансформація приказки *хата скраю*, що засвідчена у «Фразеологічному словнику української мови» (далі – ФСУМ) зі значенням «Кого-небудь щось не стосується, не його це справа, хтось не повинен це робити, здійснювати і т. ін.» (ФСУМ 1993: 921). Генеральний регіонально анотований корпус української мови (далі – ГРАК) фіксує багато текстових підтверджень уживання цього фразеологізму в такому значенні у ХІХ ст., на початку ХХ, у текстах діаспори. Однак «небажання втручатися у щось, байдужість, пасивність» під впливом трагічних подій сьогодення змінюється на антонімічне «зацікавленість у розв’язанні проблеми, ініціативність, відчуття обов’язку та спільки» у формулюванні *хата всюди*, пор.: *Моя хата всюди, / Там де гинуть люди, / Там де солов’їна, / Там моя родина. / А у кого скраю – / Я таких не знаю! / І не хочу знати, / А жєну із хати* (ФБ, Микола Савчук, 17.03.2022); *У рамках проєкту «Моя хата всюди» вокальний ансамбль «Горицвіт» Радалівського СБК провів тематичну зустріч із внутрішньо переміщеними родинами* (ФБ, 07.05.2022). У такому значенні сполука *моя хата всюди* співзвучна із фразеологічною одиницею *Моя хата скраю – першим ворога стрічаю*, яка останнім часом актуалізована в мові ЗМІ. Деякі дослідники вважають, що сполука *хата скраю* і без продовження вживалася з таким значенням, бо крайня хата першою зазнає нападу, перебуває на передньому краї боротьби з ворогом. Але ГРАК, наприклад, не підтверджує цієї тези текстово. Та й варіанти вислову *хата скраю* зі словом «перший» корпус реєструє тільки з 2014 року. Сучасні тексти засвідчують функціонування прислів’я зі значенням «активності, небайдужості, готовності стати до боротьби», пор.: *Моя хата скраю – перша ворога стрічаю, / Моя хата збоку – ворогам студи ні кроку, / Хата за городом аж від заходу до сходу / Бо віднині буде моя хата всюди* (ФБ, Катерина Фаліон, 26.05.2022).

Цікавим виявом мовотворчості українців є трансформація вислову Григорія Сковороди *Світ ловив мене, та не спіймав*. Після знищення російською ракетою Національного літературно-меморіального музею Сковороди в Сковородинівці в соціальних мережах читаємо: *Світ ловив його, та не спіймав. Це зробили істоти, які не знають відповіді на питання, що таке свобода і яке в ній добро. А ми знаємо. Як уже хтось сказав, можна зруйнувати музей, але не можна спіймати Сковороду* (ФБ, Ярина Цимбал, 07.05.2022). Використовуючи крилатий

вислів Григорія Сковороди, журналістка Яніна Соколова про затримання в Іспанії зрадника України Анатолія Шарія висловила на своїй фейсбук-сторінці так: **Світ ловив мене та ввіймав** (ФБ, 05.05.2022), акцентувавши увагу на прямому значенні вислову, а не образному, як у Григорія Сковороди. Зміна компонентного складу фразеологізму – це мовна гра, що спрямована на читача і безпосередньо залежить від його фонових знань, а «трансформації піддаються найбільш відомі, актуальні й для нашого часу прислів'я, ... які обігруються в багатьох варіантах» [Глуховцева 2013: 8].

Модифіковані неофразеологізми можуть містити слова *новий/старий* [Глуховцева 2018: 14]. Цю тезу ілюструє неофразеологізм *новий Берлінський мур (стіна)*, де *Берлінський мур (стіна)* – символ перепони, бар'єру, що зумовлює цілковиту ізольованість чого-небудь. Наприклад, **Новий Берлінський мур має з'явитись. Я не в ліберальному тренді, говорю не про ліберальні цінності, але ми живемо не в ліберальні часи** (Країна, 21.04.2022); **Сьогодні світ вступив у нову фазу Холодної війни. Нова Берлінська стіна між демократією та шовіністичною імперією пролягає по лінії українського фронту** (ФБ, 22.02.2022). Фразеологізм *Берлінський мур* свого часу виник на основі асоціацій з відомою сполукою *Китайський мур (стіна)*, що зафіксована у ФСУМ зі значенням «нездоланна перепона, великий бар'єр, що перешкоджає розвитку чого-небудь, зумовлює цілковиту ізольованість чого-небудь» (ФСУМ 1993: 862). А.С. Петренко відносить цю сполуку до прецедентних артефактів, тобто «предметів довідання у широкому сенсі...», що на певному синхронному зрізі поряд зі своїм конкретнопредметним, понятійним значенням набули додаткових аксіологічно-сміслових відтінків, що актуалізуються автором... і декодуються читачем під час їх прочитання, знання про які суголосні у свідомості мовців а) з набутим лінгвокультурним ореолом у межах певної національно-культурної спільноти, або ж б) з додатковими культурно значущими смислами поза межами певної національно-культурної спільноти, які є універсальними для представників різних культур» [Петренко 2021: 74, 77]. Відповідно *Берлінський мур (стіна)* та *новий Берлінський мур (стіна)* – це неофразеологізми, що вербалізують прецедентний артефакт у трансформованому вигляді на основі оцінного компонента 'перепона', а не понятійного складника значення вислову.

За другою ознакою класифікування – граматичною будовою – виокремлюємо неофразеологізми-словосполуки та неофразеологізми-речення. Переважають сполуки, наприклад: **бандерівське смузі** – коктейль Молотова (*Якщо російський командир бригади знатиме, що зайде в місто, а там із кожного вікна його можуть обстріляти або підпалити техніку «бандерівським смузі», то він не захоче заходити туди* (Країна, 07.04.2022)); **влаштувати / зробити Чорнобайвку** – знищити дощенту (*Наші військові влаштували «Чорнобайвку» колоні росіян, які вночі зайшли на територію України* (ФБ, 02.04.2022)); *Отам, ми їм зробимо ще одну Чорнобайвку. Ну, а згодом, там буде соняшикове поле* (ФБ, 24.03.2022)); **колективний Путін** – чинне російське керівництво та частина населення, яка підтримує всі дії Кремля («**Колективний Путін**» оголосив, що однією з головних цілей війни проти України є запобігання створенню останньою власної ядерної зброї (День, 05.03.2022)) та ін. Реченням, до прикладу, є неофразеологізм **Побачити Україну і померти** – сумний фінал, який очікує на загарбників в Україні (*Коктейлі Молотова (або «БАНДЕРольки» для непрошених туристів, які приїхали, щоб побачити Україну і померти...* (ФБ, 27.02.2022)). Первинно вислів відомий у формі латинського *Vedi Napoli e poi tuori*, який приписують Вергілію, але він уже не раз був переосмислений, про що свідчать фразеологізми *Побачити Рим і померти, Побачити Париж і померти* тощо. Російсько-українська війна не просто додала ще один варіант цього вислову, а й вплинула на зміну оцінної конотації: якщо попередні фрази мали на увазі ефект повного задоволення від побаченого, досягнення поставленої мети, романтичної завершеності буття, то неофразеологізм *Побачити Україну і померти* – це сумний кінець ворога, який сам прийшов убивати.

За частиномовною належністю стрижневого слова серед досліджуваних неофразеологізмів вирізняємо три групи: 1) сполуки дієслова із залежним іменником: *відправити на концерт Кобзона, закрити небо, бути під парасолькою НАТО, піти услід за російським кораблем*; 2) сполуки іменника з прикметником чи прислівником-означенням (рідко): *економічна спецоперація, смертельні подарунки, узвар по-бандерівськи, ядерний шантаж*; 3) поодинокі вигуківі речення: *Доброго вечора, ми з України!* Переважають іменникові сполуки, адже

постійно виникають нові явища й поняття, які потребують нової образної назви.

Активність деяких неофразеологізмів засвідчує їхня синонімія, зокрема назва запалювальної гранати «коктейль Молотова» – це **бандерівське смузі** і **узвар по-бандерівськи**. Пор.: *Якщо російський командир бригади знатиме, що заїде в місто, а там із кожного вікна його можуть обстріляти або підпалити техніку «бандерівським смузі», то він не захоче заходити туди (Країна, 07.04.2022); Сьогодні в Державному навчальному закладі «Вище професійне училище №8 м. Стрия» (Львівська область) готуємо «Узвар по-бандерівськи» (ФБ, 01.03.2022).*

Важливим показником продуктивності та активності неофразеологізмів є варіантність. Наприклад, для українських мовців відправити загарбників на той світ, знищити – це *відправити на концерт Кобзона* і *купити квиток на концерт Кобзона*; погрози Росії використати ядерну зброю та злочини на атомних електростанціях – *ядерний шантаж* і *ядерний тероризм*; ракетний обстріл – це *«подарунки» від спецпризначенців* і *смертельні подарунки «братів»* та ін.

Візуалізованими неофразеологізмами можна вважати меми. Вони поширені в мережі у формі дотепної короткої інформації іронічного характеру (фрази, зображення, аудіо чи відео), яка відтворює певне ставлення до якихось подій чи обставин. Найпопулярнішими є меми у вигляді зображення із влучним жартівливим текстовим поясненням. Меми апелюють до наших емоцій, та «на перший погляд, просто прикольні, вони допомагають вирішувати серйозні комунікативні завдання. Наприклад, дискредитувати наратив. Або різко змінювати тон комунікації» [Кулеба 2019: 196]. Саме влучні текстові пояснення, образність та суспільна відтворюваність зближують меми з фразеологізмами.

Отже, порівняно з іншими мовними одиницями фразеологізми справді повільно реагують на зміни в суспільстві, зберігають своє значення і функції в мові. Однак сучасні тексти засвідчують виникнення нових сполук, які не просто утворені внаслідок образного вживання лексем, а й уже використовуються зі сформованими та відтворюваними в мовній практиці значеннями, стають константами мови війни. Звісно, не всі такі одиниці фразеологізовані повністю, і час покаже, що залишаться в активному суспільному обігу й заслуговуватиме на фіксуван-

ня в загальномовних нормативних словниках. Досліджувані неофразеологізми дають підстави говорити про те, що динаміка фразеологічних одиниць відбиває не лише мовомислення українців і їхню здатність реагувати на сучасні трагічні події, а й відображає гнучкість і адаптивність української мови, її можливості виконувати комунікативну функцію в постійно змінюваних умовах спілкування.

Гнатюк І. С. Трансформація традиційних фразеологізмів в языкe современной украинской художественной прозы: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1982.

Глуховцева І. Я. Динамічні процеси у фразеології української мови. *Філологічний часопис*. 2018. Вип. 1(11). С. 13-20.

Глуховцева І. Я. Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013.

Кулеба Д. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. Київ : Книголав, 2019.

Левонтина І. Б. Слова-свидетели. *Мова тоталітарного суспільства*. Київ : Центр близькосхідних досліджень, 1995, С. 93-99.

Мокиєнко В. Проблемы европейской фразеологической неологии. Nowa frazeologia w nowej Europie. Новая фразеология в новой Европе. *Neue Phraseologie im neu Europa. Slovo. Text. Materiały VI Międzynarodowej Konferencji* / Pod red. M. Aleksiejenki, W. Mokijenki, H. Waltera. Szczecin; Greifswald, 2002. P. 63-79.

Пашиńska Л. М. Фразеологічні неологізми в сучасному українському мас-медійному дискурсі. Автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Київ, 2011. 23 с.

Петренко А. С. Прецедентні феномени у заголовках сучасних засобів масової комунікації: джерела, структура, рецепція. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. ... доктора філософії: 035 Філологія. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021. 332 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГРАК: Генеральний регіонально анотований корпус української мови. М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2021. URL: uacorp.us

День: День: сайт газети. URL: <https://day.kyiv.ua/uk>

ДТ: Дзеркало тижня: сайт газети. URL: <https://zn.ua/ukr/>
 Країна: Сайт журналу «Країна». URL: <https://gazeta.ua/journal>.
 ФБ: Фейсбук: соціальна мережа. URL: <https://www.facebook.com/>
 ФСУМ: Фразеологічний словник української мови. Уклад.:
 В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 984 с.

REFERENCES

- Gnatyuk, I. S. (1982). Transformation of traditional phraseological units in the language of modern Ukrainian artistic prose. A philology candidate thesis (specialty 10.02.01 – The Ukrainian language). Kyiv (in Russ.).
- Hlukhovtseva, I. Ya. (2018). Dynamic processes in the phraseology of the Ukrainian language. *Filolohichni chasopys*. Vyp. 1(11). 13 – 20 (in Ukr.).
- Hlukhovtseva, I. Ya. (2013). Dictionary of modified set expressions in Usage in the end of the XX and the beginning of the XXI century. Luhans'k: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» (in Ukr.).
- Kuleba, D. (2019). The War for Reality: How to Win in a World of Fakes, Truths, and Communities. Kyiv: Knyholav (in Ukr.).
- Levontina, I. B. (1995). Words-witnesses (p. 93 – 99). The language of a totalitarian society. Kyiv: Tsentri blyzkoskhidnykh doslidzhen (in Russ.).
- Mokiienko, V. (2002). Problems of European phraseological neologies (p. 63 – 79). *New Phraseology in new Europe*. Slovo. Text. Materiały VI Międzynarodowej Konferencji. Pod red. M. Aleksiejenki, W. Mokijenki, H. Waltera. Szczecin; Greifswald (in Russ.).
- Pashyns'ka, L. M. (2011). Phraseological neologisms in modern Ukrainian discourse of mass-media. A philology candidate thesis (specialty 10.02.01 – The Ukrainian language). O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the Ukrainian National Academy of Sciences. Kyiv (in Ukr.).
- Petrenko, A. S. (2021). Precedent phenomena in the headlines of modern mass media: sources, structure, reception. Dissertation for Doctor of Philosophy (035 Philology (the Ukrainian language)). – Institute of Ukrainian Language of NAS of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).

LEGEND

ГРАК: Maria Shvedova, Ruprecht von Waldenfels, Sergiy Yarygin, Andriy Rysin, Vasył Starko, Tymofij Nikolajenko et al. (2017-2022):
GRAC: General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian. Electronic resource: Kyiv, Lviv, Jena. URL: <http://uacorpus.org> (in Ukr.).

День: Den': newspaper website. URL: <https://day.kyiv.ua/uk> (in Ukr.).

ДТ: Dzerkalo tyzhnia: website of the newspaper. URL: <https://zn.ua/ukr/> (in Ukr.).

Країна: Kraina: magazine website. URL: <https://gazeta.ua/journal> (in Ukr.).

ФБ: Facebook: social network. URL: <https://www.facebook.com/> (in Ukr.).

ФСУМ: Bilozhenko V. M. (1993). Phraseological dictionary of the Ukrainian language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 10.08.2022

Yuliia Tsyhvintseva

NEOPHRASEOLOGISMS IN THE RUSSIAN- UKRAINIAN WAR'S CONTEXT

This paper focuses on interpretations of the term “phraseological innovations” and different terms that linguists use to name the new phraseological units. The study found that phraseological innovations are expressive expressions that have not been registered in dictionaries of modern literary languages, or have been reproduced or updated in new social conditions, or have been created through transformations of already known pemiias, winged expressions and phrases, as well as were borrowed from another language.

Based on the texts of the electronic media and the texts of the Facebook, new phraseological units were analyzed according to three features: the method of creation, the structure and the morphological belonging of the core word.

According to the method of creation, we single out newly created and updated (transformed, modified) units among the studied neophraseologisms. Newly created (*відправити услід за російським кораблем, закрити небо над Україною, продати квиток на концерт Кобзона, ядерний шантаж*) and modified neophraseologisms (*Моя хата всюди, Світ ловив його, та не спіймав / Світ ловив його та спіймав, новий Берлінський мур*) are substantiated with modern examples of usage.

On the basis of the grammatical structure, the units that are structurally related to phrases (*бандерівське смузі, влаштувати/зробити Чорнобаївку, колективний Путін*) and sentences (*Побачити Україну і померти*) are singled out.

According to the core word, among the studied neophraseologisms, we distinguish three groups: verb combinations (*відправити на концерт Кобзона, закрити небо, бути під парасолькою НАТО, піти услід за російським кораблем*), noun compounds (*економічна спецоперація, смертельні подарунки, ядерний шантаж*) and single exclamatory sentences (*Доброго вечора, ми з України!*).

The main mechanisms of neophraseologisation are identified: metaphorization, change of connotation, partial or complete change of meaning, spread of a commonly used expression, reduction of a component composition, and replacement of one component by another, various morphological and syntactic transformations in the phrase. It was demonstrated the emergence of new compounds, which function with the meanings formed and reproduced in language practice, become constants of the modern language community.

Key words: phraseology, neophraseologism, precedent phenomenon, transformed unit, modification, semantic derivation, synonym, meme.